

Szyk przestawny a struktura wersu Jana Kochanowskiego

JOANNA SENDERSKA

(Kielce)

Powszechnie znane jest twierdzenie, że między modelem języka a tekstem powstałym w ramach tego modelu zachodzą pewne zależności. Tworzenie tekstu bowiem nie jest niczym innym, jak nieustanną konkretyzacją danego modelu językowego, wyborem określonych reguł tworzenia tekstu. Model języka (systemu) jest więc akomodowany w procesie realizacji tekstów. Ujęte w ten sposób zależności pomiędzy językiem a tekstem są podstawą tzw. gramatyki stylistycznej¹, w której zakłada się, że za akomodację systemu odpowiedzialne są tzw. funkcje (procesy) akomodacyjne, będące środkami systemowymi. Teoretycy tego typu opisu języka przyjmują także, iż równocześnie z akomodacjami tekstowymi działają akomodacje stylistyczne, decydujące o stylistycznym nacechowaniu tekstu. Proces stylotwórczy jest bowiem jednoczesnym przystosowaniem do potrzeb tekstu systemu i określonego typu stylu. Innymi słowy zarówno system gramatyczny, jak i system (?) stylistyczny są w stanie generować teksty, przy czym mechanizmy generujące styl działają jak filtry nakładane na aktualizowane w tekstach elementy języka. Ta „wtórność” akomodacji stylotwórczych pozwala na włączanie do tekstów zjawisk dewiacyjnych w stosunku do modelu gramatycznego, jeśli spełniają one warunek nacechowania stylistycznego.

Równie znane i akceptowane powszechnie jest stwierdzenie, że kształtowanie wypowiedzi poetyckiej jest podporządkowane regułom określonego systemu wersyfikacyjnego. Zjawisko to jest szczególnie widoczne w procesie realizacji

1 Założenia gramatyki stylistycznej w najbardziej syntetyzujący sposób zostały opisane przez T. Skubalanę (1991).

wypowiedzi w ramach tzw. systemów numerycznych, będących zbiorem ścisłych reguł dotyczących generowania tekstu poetyckiego, a więc nacechowanego stylistycznie. Owo generowanie dotyczy oczywiście nie tyle doboru określonej leksyki, co takiego, a nie innego ukształtowania wypowiedzi (np. podziału na wersy czy strofy) oraz uporządkowania linearnego wyrazów, dającego efekt zrytmizowania tekstu, co można uznać za swego rodzaju styl wypowiedzi. Powstawanie tekstu w ramach określonego systemu wersyfikacyjnego jest więc procesem stylotwórczym, który towarzyszy akomodacji tekstotwórczej (w jej wyniku powstaje tekst nienacechowany stylistycznie). Kompetencja językowa twórcy pozwala na generowanie tekstu zgodnie z regułami gramatyki. Można sądzić, że w procesie konkretyzacji określonego wzorca rytmicznego istotną funkcję pełni dodatkowy rodzaj kompetencji, nazwijmy ją kompetencją „wersyfikacyjną” twórcy. Dzięki owej kompetencji poeta wybiera spośród dostępnych mu struktur językowych te, które pozwalają na realizację danego wzorca wersyfikacyjnego. Nakładanie się kompetencji wersyfikacyjnej twórcy na jego kompetencję językową sprawia, że system językowy jest akomodowany zgodnie z regułami systemu wersyfikacyjnego, które ostatecznie „modelują” tekst neutralny pod względem stylistycznym.

System sylabiczny, którego twórcą w poezji polskiej jest Jan Kochanowski, można uznać za zbiór ścisłych reguł generowania tekstów nacechowanych stylistycznie. Mają one charakter nakazowy, dotyczą zaś ustabilizowania następujących elementów, które warunkują zachowanie porządku rytmicznego w utworze:

- 1) stałej ilości sylab w wersie,
- 2) stałego wewnątrzwersowego działu międzywyrazowego, czyli tzw. średniówki,
- 3) stałego akcentu paroksytonicznego w klauzuli,
- 4) regularnie rozłożonych rymów żeńskich (w wierszach rymowych),
- 5) akcentu paroksytonicznego przed średniówką (ostatnia reguła nie ma nakazowego charakteru).

Za pomocą powyższych reguł można tworzyć różnorodne wzorce rytmiczne. Wzorce te dają się przedstawić schematycznie w następujący sposób:

- (1) trzynastozgłoskowiec ze średniówką po siódmej sylabie o układzie rymów aabb

$$\begin{array}{l} \text{-----} + \text{-----} / \quad \text{a} \\ \text{-----} + \text{-----} / \quad \text{a} \end{array}$$

----- + ----- / b
 ----- + ----- / b

(2) jedenastozgłoskowiec ze średniówką po piątej sylabie o układzie rymów abab

----- + ----- / a
 ----- + ----- / b
 ----- + ----- / b
 ----- + ----- / a

(3) dwunastozgłoskowiec ze średniówką po siódmej sylabie o układzie rymów abba

----- + ----- / a
 ----- + ----- / b
 ----- + ----- / b
 ----- + ----- / a

Powyższe schematy (oraz oczywiście wiele innych) tworzą wzorce rytmiczne wierszy sylabicznych. Poziome krescечki symbolizują sylaby, jakimi wypełniane są poszczególne wersy. Sylaby mogą tworzyć nonsensowne ciągi, jak ma to miejsce np. w wylicznankach dziecięcych, gdzie nieistotny jest sens wypowiedzi, tylko jej rytm. Oczywiście tworząc wypowiedź poetycką twórca uwzględnia sens poddawanego „obróbce” materiału językowego. Liczy się także z regułami gramatyki.

Jednakże, jak wyżej wspomniano, w procesie konkretyzacji określonego wzorca rytmicznego dokonywany jest wybór takich struktur językowych, które pozwalają w pełni ten wzorec zrealizować. Elementy wersotwórcze zatem mają wpływ na dobór określonych struktur, w tym struktur dewiacyjnych w stosunku do systemu gramatycznego. Wybór zjawisk językowych nieakceptowalnych w ramach określonej gramatyki jest wynikiem nakładania się reguł systemu sylabicznego (stylistycznych) na reguły tej gramatyki, co prowadzi do swoistego „uprzywilejowania” tych pierwszych, jeśli chodzi o ostateczny kształt wypowiedzi. Takie działanie akomodacji stylistycznych jest w znacznym stopniu przyczyną występowania w poezji Jana Kochanowskiego pewnych dewiacyjnych w stosunku do systemu

gramatycznego struktur, a mianowicie konstrukcji z tzw. hyperbatonem². Figura ta może być interpretowana na różne sposoby, w zależności od przyjętego modelu opisu gramatycznego³. Najistotniejsze dla naszych rozważań jest to, że zdania z hyperbatonem łamią zasady szyku polskiego zdania przyjęte w wielu opisach języka: tradycyjnych i formalnych. Jednocześnie hyperbaton pełni wyraźną funkcję stylistyczną⁴ w utworach Kochanowskiego (jest to zresztą figura retoryczna z upodobaniem stosowana przez tego poetę), spełnia więc warunki dopuszczenia dewiacyjnych elementów języka do tekstów nacechowanych stylistycznie. Oczywiście na zakres występowania konstrukcji z hyperbatonem w twórczości autora *Odprawy niewątpliwej* miało wpływ wiele czynników (choćby osobiste zamiłowanie do tego właśnie środka stylistycznego). Można jednak przypuszczać, że w większości wypadków za pojawianie się konstrukcji z hyperbatonem „odpowiedzialny” jest sam system wersyfikacyjny.

Hyperbaton a rym

Dziwne może się wydawać, że związki szyku przestawnego z elementami wersotwórczymi w poezji sylabicznej zaczyna się omawiać od rymu, a nie od ilości zgłosek w wersie. Rym jednakże jest bardzo istotnym składnikiem utworów poetyckich Kochanowskiego i to on zdaje się w najwyższym stopniu warunkować wszelkie przestawki szyku. Doniosłość rymów w twórczości Kochanowskiego wypływa oczywiście z przyjętej przez niego i przyswajanej czytelnikom poetyki. Kochanowski, zerwawszy ze zgodnością podziału intonacyjno-składniowego i wierszowego, narzucił sobie rygor dokładnego rymowania, które pełniło funkcję delimitacyjną – identyczność brzmieniowa końcowych przestrzeni klauzulowych wyznaczała granice wersów. Rymy Kochanowskiego to zawsze rymy dokładne, głębokie i żeńskie. Konsekwentne ich stosowanie pozwalało na wyraziste zana-

2 Hyperbaton jest figurą stylistyczną o łacińskim rodowodzie; przejawia się on, najogólniej rzecz biorąc, w takim uporządkowaniu linearnym składników zdania, które prowadzi do oddzielenia od siebie w tekście rzeczownika i modyfikującego go wyrazu bądź grupy: np. *N o w e j m u n i e z a t u j m y u s y p a ć r ę k a w k i* (Fen358); *J a k o m e s m u t n e z a w s z e p ł a c z ą o c z y* (Pieś 1, 17, 6), co jest wyraźnym odstępstwem od szyku naturalnego. Na temat konstrukcji z hyperbatonem w twórczości J. Kochanowskiego pisali m.in. L. Pszczołowska (1980) oraz I. Bobrowski (1993).

3 Por. Bobrowski (1993).

4 Funkcję stylistyczną konstrukcji z hyperbatonem w poezji Kochanowskiego omówiła wnikliwie Pszczołowska (1980). Por. też mój artykuł: Senderska (1995).

czenie (bez udziału intonacji) końca wersu. Dzięki temu przerzutnie nie przesuwają wierszy w kierunku prozy. Wspomniane cechy rymów odróżniają je znakomicie od rymów stosowanych w asylabicznej poezji średniowiecznej. Nie znajdziemy w jego utworach asonansów. Nie zdarza się też poecie zrymowanie oksytonu z paroksytonem. Technicznie są to rymy opracowane w najdrobniejszych szczegółach. Na związek szyku przestawnego z rymem zwracał uwagę m.in. W. Weintraub (1977), postponując jednocześnie rymy Kochanowskiego jako zbyt banalne. Zdaniem tego badacza wszelkie „dziwne” przestawki szyku występujące w utworach autora *Trenów* spowodowane były brakiem zdolności rymotwórczych poety, który tylko po to oddzielał rzeczownik od określającego go przymiotnika, by uzyskać łatwy rym. Spostrzeżenie badacza dotyczące uwarunkowań szyku i rymu wydaje się trafne. Jednakże problem wartości artystycznej rymów Kochanowskiego nie wiąże się tematyką niniejszego artykułu, toteż zostanie pominięty w dalszych rozważaniach⁵, choć trzeba dodać, że nie wszyscy badacze oceniają tak surowo rymy Kochanowskiego, jak czynił to Weintraub. Innego zdania jest np. W. Lubaś (1975, 1977), który twierdzi, że przy ocenie rymów należy uwzględnić nie tylko ich stronę dźwiękową, ale także to, w jakim stopniu „uwikłane” są w strukturę tekstu poetyckiego, z której czerpią dodatkowe stylistyczne nacechowanie. Przeprowadzona przez niego w ten sposób analiza rymów Kochanowskiego pozwala na stwierdzenie, iż rymy tego twórcy mają wysoką wartość artystyczną jako współskładniki struktury wypowiedzi poetyckiej. Należałoby jeszcze wspomnieć, że w polskojęzycznym dorobku poety znajduje się niewiele wierszy białych (w tym słynny Chór III z *Odprawy posłów greckich* oraz *Alcestis męża od śmierci odstąpiła*).

Bardzo częsty w utworach Kochanowskiego schemat przełamywania szyku naturalnego ilustrują poniższe cytaty:

(4) Car moskiewski plac mężnemu

Puścił królowi polskiemu

(Pieś 2, 13, 9-10)

(5) Tak odmienna, tak mnożna między wieczystymi

Wisiała na powietrzu sny Płatonowymi

(Br 25-26).

5 Dla naszych rozważań istotne jest to, czy rymy Kochanowskiego są dobre pod względem „technicznym”, tzn. czy powstały w wyniku realizacji założeń systemu sylabicznego.

Hyperbaton obejmuje dwa połączone rymem wersy. W ich klauzulach umieszczone są przymiotniki będące składnikami rozłamanej NP. Umieszczenie w klauzulach wersów przymiotników należących do tej samej grupy nominalnej, a więc mających identyczne formalnie i funkcjonalnie końcówki fleksyjne, istotnie bardzo ułatwia rymowanie. Półtorazgłoskowość końcówki jest dodatkowym czynnikiem sprzyjającym „łatwemu” rymowi, ponieważ daje konsekwentnie przez poetę stosowany rym żeński.

Podobny układ mamy w cytatach:

(6) (...) ani **przed mojema**

Wiekom wiecznie zakwitniesz **smutnemi oczema**

(Tr 12, 27-28)

(7) A ja **miłosierdziu Twemu**

Ufając **niewymownemu**

Nawiedzę Twe **święte progi**

(Ps5,25-27)

Umieszczenie w klauzuli jednego z wersów tzw. zaimka przymiotnego jest bodaj najczęstszym schematem w utworach Kochanowskiego. Jest to zrozumiałe, jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że zaimki są w pewnym sensie pozbawione znaczenia i mogą występować w wielu kontekstach.

Identyczność brzmieniową półtorazgłoskowych przestrzeni w klauzulach wersów osiągał poeta także dzięki umieszczeniu w końcowych pozycjach wersów rzeczownika i oddzielonego od niego określającego przymiotnika, np:

(8) I Lyka z czarnym włosom i **czarnyma**

Śpiewał **oczyma**

(Pieś 2, 22, 11-12)

(9) (...) więc gdzieś **między dwoma**

Świętej Preczystej cerkiew świeci się **rzekoma**

(Jez 343-344)

W takim wypadku trudniej o rym, gdyż w klauzulach umieszczone są wyrazy skategoryzowane jako różne części mowy, a co za tym idzie, mające nieidentyczne zestawy końcówek fleksyjnych.

Możliwa jest również sytuacja, gdy jeden ze składników rozłamanej grupy nominalnej znajduje się po średniówce, a drugi w pozycji inicjalnej następnego wersu. Wyraz wstawiony między składniki NP umieszczony jest w klauzuli i tworzy parę rymową z innym, np:

- (10) Przeto Cię **wesoła** wszędzie
Lutni moja **wielbić** będzie
(Ps 30, 37-38)

- (11) (...) bo **wielką** kładziemy
Rzecz pod małą, kiedy „**wąs** Matuszów” mówimy
(Fr 1, 49, 1-2)

Związki hyperbatonu z rymem ujawniają się przede wszystkim wtedy, gdy przestawka szyku obejmuje dwa wersy, co widoczne jest w powyższych cytatach. Sporadycznie wykroczenie przeciw regułom szyku w grupie nominalnej zachodzące w pojedynczym wersie może być warunkowane rymem, np:

- (12) Dziwny to Pan, dziwnie radzi
O **swiej** na świecie **czeladzi**
(Ps 66, 19-20)

- (13) Usłysz me prośby, Boże władze wiecznej,
A obróć ku mnie święte uszy swoje;
Z **granice** prawie **świata** ostatecznej
Do Ciebie wzdycha smutne serce moje.
(Ps 61, 1-4)

Najczęściej jednak w takiej sytuacji fraza z hyperbatonem stanowi jeden ze składników szeregowej grupy nominalnej. Próba „likwidacji” przełamanej grupy przy takim uporządkowaniu liniowym komponentów zdania prowadzi do zmiany istniejącego szyku inwersyjnego na inny szyk, również inwersyjny. Może bowiem dojść do wstawienia wyrazów spoza skoordynowanej grupy rzeczownikowej między człony szeregu. Taką możliwość ilustruje poniższy cytat:

- (14) W rzeczypospolitej zgodę
I całą **ujrzy** swobodę .
Ujrzy synów swoich plemię
I **spokojną** zewsząd **ziemię**.
(Ps 128, 21-24)

Wyrazy *ujrzy*, *zewsząd* można by umieścić jedynie przed spójnikiem łączącym człony szeregu lub po nim, aby nie naruszyć istniejącego w przytoczonym fragmencie układu rymowego. Jednak takie uporządkowanie składników również pozostaje w sprzeczności z tym, co skłonni byłibyśmy uznać za szyk naturalny, ze względu na nieciągłość szeregu.

Przestawki szyku a liczba sylab w wersie

Inną regułą systemu sylabicznego jest przestrzeganie stałej liczby zgłosek w wersie przyjętej dla danego schematu wierszowego. Równoważność sylabiczna wersów pozwala na odróżnienie od siebie utworów powstałych w ramach sylabizmu ścisłego od wierszy asylabicznych i sylabicznych względnych. Oczywiście możliwe jest przeplatanie w danym utworze wersów o różnej liczbie sylab, co zależne jest od typu strofy, jaką napisany jest wiersz. Powyższa reguła pozwala na wyraziste odróżnienie wierszy o równej liczbie zgłosek w wersie. Istnienie tej reguły wydaje się mieć niekiedy wpływ na porządek linearny składników zdania w wierszu. Konieczność zachowania równej ilości sylab w wersie może kolidować z szykiem naturalnym. Ma to miejsce przede wszystkim wtedy, gdy fraza z hyperbatonem jest składnikiem szeregu. Obserwujemy wówczas uwarunkowanie hyperbatonu zarówno liczbą sylab, jak i rymem. Sytuacja taka zachodzi w cytacie (14), omawianym wyżej. Oprócz zaproponowanych powyżej operacji można wstawić wyraz *ujrzy* do pierwszego wersu, *zewsząd* do wersu trzeciego. Dałoby to w efekcie prosty szyk zdania przy jednoczesnym zachowaniu istniejących rymów. Zabieg ten sprzeciwiałby się jednak regule nakazującej przestrzeganie izosylabiczności wersów.

Liczba zgłosek w wersie zdaje się też dodatkowo wpływać na szyk składników zdania w sytuacjach, które ilustrują cytaty (10) i (11). Można umieścić obok siebie w ciągu liniowym komponenty przelamanych grup, ale musi się to odbyć kosztem zmiany ilości sylab w wersie i doprowadzić do zachwiania ekwiwalencji rytmicznej wersów.

Przestawki szyku a średniówka

Innym czynnikiem, który wydaje się niekiedy warunkować szyk inwersyjny, jest średniówka. Zachowanie średniówki w wersach dłuższych niż ośmiozglaszowe jest jedną z reguł systemu sylabicznego. Zasadniczo średniówka jest stałym wewnątrzwersowym działem międzyzestrojowym. Dział ten nie powinien więc pojawiać się np. wewnątrz grupy przyimkowej. Poeci jednak przelamują czasem tę regułę, rezygnując ze średniówki prozodyjnej. Możliwa jest więc sytuacja, gdy w wierszu zasadniczo średniówkowym pojawiają się wersy, w których brak tak rozumianej średniówki – miejsce przewidziane dla średniówki w danym formacie wypada wewnątrz zestroju akcentowego, ale na ogół między wyrazami. Średniówka bywa zresztą niekiedy rozumiana jako stały dział międzywyrazowy. Dewiacyj-

ne w stosunku do systemu sylabicznego są te wersy, w których miejsce przewidziane dla średniówki wypada wewnątrz wyrazu (są to już wersy bezśredniówkowe). „Potknięcia” takie zdarzały się najwybitniejszym poetom, również Kochanowskiemu. W twórczości tego ostatniego można odnaleźć trzy wersy przełamujące zasadę zachowania stałego wewnątrzwersowego działu przynajmniej międzywyrazowego. Najbardziej dewiacyjny wydaje się wers:

- (15) 11 (5+6)   Serca, który sprą + wiedliwość miłuje
(Ps 15,5)

Prawdopodobnie brak średniówki w powyższym wersie spowodowany został trudną formą utworu, jaką jest tercyna.

Mniej razi kolejny wers, gdzie miejsce przewidziane dla średniówki znajduje się na granicy morfemów słotwórczych:

- (16) 13 (7+6)   Nie zamilczał i skrzydło + nogich zawodników
(Muza 80)

W ostatnim przykładzie miejsce średniówki przypada między rzeczownikiem a dołączoną do niego tzw. ruchomą końcówką czasu przeszłego:

- (17) 11 (5+6)   W tak krótkim wieku + śmy się wyrodzili
(Pieś 1, 13, 18)

Poza tymi wypadkami Kochanowski konsekwentnie przestrzega reguły nakazującej zachowanie średniówki w miejscach wyznaczonych dla danego formatu wierszowego. Toteż można przyjąć, że średniówka warunkuje niekiedy wystąpienie hyperbatonu. Rolę średniówki w przełamaniu fraz nominalnych można sprawdzić, zmieniając szyk wyrazów w wersie tak, by otrzymać spójną grupę rzeczownikową i jednocześnie zachować istniejący rym. W bardzo wielu wypadkach zmiana szyku na naturalny jest niemożliwa ze względu na format wiersza – miejsce średniówki wypadałoby bowiem wewnątrz wyrazu. Oto przykłady:

- (18) 13 (7+6)   Gotując niegodnemu + spadek potomkowi
(Pieś 1, 1, 54)
- (19) 11 (5+6)   Twoja mię ciężka + ręka doległa
(Ps 32,10)
- (20) 10 (5+5)   Żem przyjacielem + zawsze dobroci
(Ps 38,40)

(21) 14 (8+6) Te mię nad nieprzyjacioły + mędrszym czynią moje
(Ps 119,98)

(22) 12 (7+5) Który skoro ziemi swe + powie wyroki
(Ps 147,28)

Taka sytuacja może mieć miejsce we wszystkich formatach wierszowych. Konieczność zachowania średniówki wpływa na porządek linearny składników zdania najczęściej wtedy, gdy jeden ze składników przełamanej grupy znajduje się w klauzuli wersu, co widać w cytatach 18, 20-22.

Uwarunkowanie hyperbatonu średniówką jest też widoczne w wierszach bezrymowych, np:

(23) 11 (5+6) Przyczyną tego Jupiter, który mi
Syna piorunem + zabił prędkolotnym
(Alc 3-4)

Hyperbaton a metrum

W wypadku poezji Kochanowskiego można uwzględnić jeszcze jeden czynnik wersotwórczy, a mianowicie regularne następstwo sylab akcentowanych i nieakcentowanych. Czynnik ten nie ma tak przewidywalnego charakteru jak poprzednie, składa się jednak na zjawisko, które M. Dłuska nazwała sylabotonizmem epizodycznym. Otóż w na wskroś sylabicznej twórczości poety pojawiają się elementy późniejszego naszego systemu wersyfikacyjnego – sylabotonizmu. Tendencja ta występuje nie tylko w Chórze III *Odprawy*, ale także pojawia się w większości pozostałych utworów pisarza, choć nie w tak wyrazisty sposób. Elementy sylabotonizmu w twórczości Kochanowskiego szeroko opisała Dłuska, podsumowując swe rozważania stwierdzeniem:

„(...) miał on [Kochanowski] bardzo silne wycucie kroku akcentowego, ze często regulował go i posługiwał się nim jako rytmem naddanym, nie obowiązującym w całym utworze, ale objawiającym się epizodycznie to tu, to tam i potęgującym rytmiczność całości. To znowu nagle ten krok zmieniał dla celów ekspresywnych, nadając następującym po sobie wierszom zmienne, niespokojne tętno akcentowe” (Dłuska 1978: 35).

Z tego względu, że w utworach poety rytm wynikały z następstwa sylab mocnych i słabych pojawia się w sposób nieprzewidywalny, trudno uznać to zjawisko za równoważne poprzednio omawianym czynnikom wersotwórczym. Można jednak założyć, że sporadycznie „metrum” wiersza warunkuje przestawki szyku w obrę-

bie grupy nominalnej, jeśli przyjmie się za Dłuską, iż kształtowanie rytmu wiersza za pomocą regularnego następstwa sylab akcentowanych i nieakcentowanych było świadomym zabiegiem poety. W związku z tym należałoby uwzględnić zarówno te wypadki, gdy przestawka szyku utrzymuje rytm panujący w sąsiednich wersach lub w początkowym fragmencie utworu, jak i te wypadki, gdy przestawka szyku powoduje zmianę dotychczasowego rytmu. Podejście takie jest konsekwencją przyjęcia założenia Dłuskiej, że zmiany rytmu w poezji Kochanowskiego pełnią funkcję ekspresywną. Pozwala to na uznanie metrum wiersza za jeden z elementów poetyki Kochanowskiego, jeden z czynników wersotwórczych, ściślej rzecz ujmując, choć nie tak wyrazisty, jak rym czy średniówka i nie tak konsekwentnie stosowany. Toteż wszelkie przestawki szyku, które nie są uwarunkowane rymem, liczbą sylab w wersie bądź średniówką, interpretowane są jako efekt utrzymania bądź zniesienia dominującego rytmu, jeśli oczywiście zmiana szyku na naturalny prowadzi do zmiany istniejącego w wersie następstwa zgłosek akcentowanych i nieakcentowanych. Ustalenia te nie dotyczą utworów, gdzie nie da się zaobserwować żadnej regularności rytmu (np. w *Szachach*, *Odprawie*, *Zuzannie* czy w *Trenach*). Oto kilka przykładów ilustrujących uwarunkowanie przestawek szyku metrum wiersza:

(24) Nie przez pochlebstwo ani złote dary,

Jako te lata zwykły **teraźniejsze**,

Ale przez cnotę na mieśce **ważniejsze**

Godzisz, Wapowski, jako zwyczaj stary.

$$\begin{array}{l} / \text{---} / \text{---} + / \text{---} / \text{---} / \text{---} \\ / \text{---} / \text{---} + / \text{---} / \text{---} / \text{---} \\ / \text{---} / \text{---} + / \text{---} / \text{---} / \text{---} \\ / \text{---} / \text{---} + / \text{---} / \text{---} / \text{---} \end{array}$$

(Fr 3, 24, 1-4)

W dalszej części fraszki dominuje w członie przedśredniówkowym rytm taki, jak w pierwszej strofie. Tylko cztery razy pojawia się tu rytm $/ \text{---} / \text{---}$. Średniówka jest jednak zawsze paroksytoniczna. Zmiana szyku na naturalny w drugim wersie spowodowałaby pojawienie się średniówki proparoksytonicznej i rytm $/ \text{---} / \text{---}$.

(25) Wieczna sromota i nienagrodzona

Szkoda, Polaku; ziemia spustoszona

Podolska leży, a pohaniec sprośny

Nad Niestrem siedząc, dzieli łup żaloszny.

$$\begin{array}{l} / \text{---} / \text{---} + / \text{---} / \text{---} / \text{---} \\ / \text{---} / \text{---} + / \text{---} / \text{---} / \text{---} \\ / \text{---} / \text{---} + / \text{---} / \text{---} / \text{---} \\ / \text{---} / \text{---} + / \text{---} / \text{---} / \text{---} \end{array}$$

Niewierny Turczyn <i>psy</i> zapuścił <i>swoje</i> ,	$\text{--} / \text{--} / \text{--} \text{--} + / \text{--} / \text{--} / \text{--}$
Którzy zagnali piękne łanie twoje	$/ \text{--} / \text{--} + / \text{--} / \text{--} / \text{--}$
Z dziećmi pospołu: a nie masz nadzieje	$/ \text{--} / \text{--} + \text{--} / \text{--} / \text{--} / \text{--}$
By kiedy miały nawiedzić swe knieje.	$\text{--} / \text{--} / \text{--} + \text{--} / \text{--} / \text{--} / \text{--}$

(Pieśń 2, 5, 1-8)

Przytoczono dwie pierwsze strofy utworu, aby pokazać dość regularny rozkład akcentów w jego początkowych wersach (później ten regularny rytm ulega wyraźnym zmianom wraz ze wzrostem napięcia emocjonalnego wypowiedzi). W każdym razie dominuje w zrytmizowanym fragmencie trocheiczny rozkład akcentów w części pośredniówkowej. Jest to zresztą typowe zjawisko w poezji Kochanowskiego – sześciogłoskowe człony wersów składające się z trzech trochejów. Zmiana szyku na naturalny burzy ten rozkład akcentów. Otrzymujemy co prawda wtedy rytm taki jak w wersie siódmym i ósmym. Jednakże rytm amfibrachiczny pojawia się później w utworze, mamy więc prawo założyć, że odstępstwo od szyku naturalnego spowodowane było utrzymaniem dominującego rozkładu akcentów w części pośredniówkowej.

Podobną sytuację mamy w kolejnym utworze, gdzie również sześciogłoskowy człon pośredniówkowy charakteryzuje się układem trocheicznym. Siedmiogłoskowy człon inicjalny ma przeważnie ulubiony przez Kochanowskiego rozkład akcentów $/ \text{--} / \text{--} / \text{--} / \text{--} / \text{--}$ lub znajdujący się na drugim miejscu pod względem częstości użycia $\text{--} / \text{--} / \text{--} / \text{--} / \text{--}$. Ani razu nie występuje w utworze oksytoniczna bądź proparoksytoniczna średniówka.

(26) Już mi skóra chropawa padnie na goleni,	$/ \text{--} / \text{--} / \text{--} + / \text{--} / \text{--} / \text{--}$
Już mi w ptaka białego wierzch się głowy mieni;	$/ \text{--} / \text{--} / \text{--} + / \text{--} / \text{--} / \text{--}$
Po palcach wszędy nowe piórka się puszczają,	$\text{--} / \text{--} / \text{--} / \text{--} + / \text{--} / \text{--} / \text{--}$
A z ramion sążeniste skrzydła wyrastają.	$\text{--} / \text{--} / \text{--} / \text{--} + / \text{--} / \text{--} / \text{--}$

(Pieśń 2, 24, 9-12)

Zmiana szyku na naturalny (*wierzch głowy się mieni*) spowodowałaby zmianę istniejącego po średniowiecze rytmu. Otrzymalibyśmy wówczas następujący rozkład akcentów: / / - - - / - -

W *Pieśni świętojańskiej o sobótce*, pisanej wierszem ośmioletkowym przeważa rytm trocheiczny, co nie jest zresztą niczym niezwykłym w tym rozmiarze wersu. Można tu zaobserwować całe partie złożone z trochejów lub dytrochejów. Gdzieś jednak ten rytm ulega złamaniu – być może jest to zabieg pozwalający zlikwidować monotonię jednostajnego rytmu. W pieśni Panny IX w jednym z nietrocheicznych wersów pojawia się hyperbaton, choć możliwa jest tu fraza o szyku naturalnym zachowująca dominujący rytm:

(27) Śpiewa żeglarz w cudze strony

$\text{ / / / / - - - / - - }$

Nagłym wiatrem zanieiony;

 / / - - - / - -

I oracz ubogi śpiewa,

$\text{ / / / / - - - / - - }$

Choć od pracy aż omdlewa.

 / / - - - / - -

Śpiewa słowik na topoli,

$\text{ / / / / - - - / - - }$

A w sercu go przedsię boli

 / / - - - / - -

Dawna krzywda; mocny Boże,

$\text{ / / / / - - - / - - }$

Iż z człowieka ptak być może!

$\text{ / / / / - - - / - - }$

Nadobnać to dziewczka była,

$\text{ / / / / - - - / - - }$

Póki między ludźmi żyła;

 / / - - - / - -

Toż niebodze zawadziło,

$\text{ / / / / - - - / - - }$

Bo każdemu piękne miło.

$\text{ / / / / - - - / - - }$

Zły a niewierny pohańcze,

 / / - - - / - -

Zbójca własny, nie postaćcie!

$\text{ / / / / - - - / - - }$

Miawszy odnieść siostrę żenie

$\text{ / / / / - - - / - - }$

Zawiodłeś ją w leśne cienie.

 / / - - - / - -

(Sob, Panna IX, 5-20)

Celowo został przytoczony duży fragment pieśni, by pokazać naddany rytm sylabotoniczny. Zmiany rytmu zdają się wprowadzać pewien element napięcia, burząc nieco śpiewny rytm składanych trochejami fragmentów. Być może jest to sprawa przypadku, że hyperbaton pojawia się w jednej z fraz o nietrocheicznym rytmie, być może jednak jest on konsekwencją zmiany rytmu.

Przytoczone wyżej fragmenty utworów Jana Kochanowskiego nie oddają oczywiście całego bogactwa fraz o szyku przestawnym. Pokazano jedynie najbardziej typowe wystąpienia konstrukcji z hyperbatonem powstałych na skutek „modelowania” wypowiedzi przez system wersyfikacyjny. Trzeba jednakże przyznać, że oprócz konstrukcji, które dają się motywować podporządkowaniem tekstu regułom systemu wersyfikacyjnego, mamy w poezji Kochanowskiego szereg zdań, gdzie hyperbatonu nie da się w żaden sposób uzasadnić czynnikami wersotwórczymi. Stanowią one jednak niewielki procent całości konstrukcji z hyperbatonem. Fakt ten wydaje się więc nie wykluczać możliwości przyjęcia modelu, zgodnie z którym zjawiska językowe i stylistyczne stanowią wzajemnie powiązany i oddziałujący na siebie układ.

Literatura

- Bobrowski, I. (1993), *Językoznawstwo racjonalne. Z zagadnień teorii językoznawczej i metodologii opisów gramatycznych*, Kraków.
- Dłuska, M. (1978), *Studia z historii i teorii wersyfikacji polskiej*, Warszawa.
- Lubaś, W. (1975), *Rym Jana Kochanowskiego. Próba lingwistycznej charakterystyki i oceny*, Katowice.
- Lubaś, W. (1977), *Literacka organizacja rymu Jana Kochanowskiego*, „Język Polski” LVII, s. 248-256.
- Pszczółowska, L. (1980), *O szyku wyrazów w wierszu Jana Kochanowskiego*, „Pamiętnik Literacki”, t. 71, z. 4, s. 225-237.
- Senderska, J. (1995), *Szyk przestawny: jego motywacja i funkcje w utworach poetyckich Jana Kochanowskiego*, „Język Polski w Szkole dla klas IV-VIII”, 1994-1995, z. 4, s. 45-50.
- Skubalanka, T. (1991), *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego*, Lublin.
- Skubalanka, T. (1992), *Czy można mówić o istnieniu systemu stylistycznego?*, „Stylistyka” I, s. 27-37.
- Weintraub, W. (1977), *Rzecz czarnolesska*, Kraków.

Rozwiązanie skrótów

(Wszystkie cytaty pochodzą z *Dzieł polskich* opracowanych przez J. Krzyżanowskiego, PIW, Warszawa 1969)

- Alc – *Alcestis męża od śmierci zastąpiła*, cyfra oznacza numer wiersza
Br – *Broda*, cyfra oznacza numer wiersza
Fen – *Fenomena*, cyfra oznacza numer wiersza
Fr – *Fraszki*, pierwsza cyfra oznacza numer księgi, cyfra druga oznacza kolejną fraszkę w księdze, cyfra trzecia oznacza numer wiersza
Jez – *Jezda do Moskwy*, cyfra oznacza numer wiersza
Pieś – *Pieśni*, pierwsza cyfra oznacza numer księgi, cyfra druga oznacza kolejną pieśń w księdze, cyfra trzecia oznacza numer wiersza
Ps – *Psalterz Dawidów*, pierwsza cyfra oznacza kolejny psalm, cyfra druga oznacza numer wiersza
Sob – *Pieśń świętojańska o Sobótce*, cyfra oznacza numer wiersza
Tr – *Treny*, pierwsza cyfra oznacza kolejny tren, cyfra druga oznacza numer wiersza

Inversion and Structure of Jan Kochanowski's Verse

It is assumed that so-called accommodations, which are components of language system, are responsible for adapting the system to the text. Stylistic accommodations, which adapt definite type of style for the needs of the text, accompany textual accommodations. However, they are secondary in relation to the textual ones. Therefore, stylistic accommodations can modify adapted components of language system, causing a lot of deviations from grammar rules in literary texts (See: T. Skubalanka, 1991).

Some stylistic accommodations seem to be responsible for the usage of verse patterns which could be treated as a part of a hypothetical stylistic system. Thus, metrical systems are capable of generating poetic texts. Versification rules, which form the verse system, have an effect on grammar rules. That seems to be the main reason for many deviations from acceptable word order in Jan Kochanowski's poetry. This article deals with particular kind of inversion which causes nominal and adverbial phrases to become discontinuous, i.e. certain words which do not belong to these phrases are between their immediate constituents. Basic components of syllabic verse, such as constant number of syllables in the line, rhyme, expressional pause and even metre, which seems to occur in Kochanowski's poetry, could be the reason for this type of construction. Of course there are some constructions which cannot be justified by rules of any metrical system. However, this fact seems not to exclude the model in which linguistic and stylistic phenomena are closely related to each other.